

جنگ ایران و عراق و نظریه جنگ عادلانه

دکتر مصطفی زهرانی

استادیار دانشکده روابط بین الملل وزارت امور خارجه

انتشارات صفحہ جدید

۱۳۹۳

سرشناسه: زهرانی، مصطفی، ۱۳۳۳ -

عنوان و نام پدیدآور: جنگ ایران و عراق و نظریه جنگ عادلانه/ نویسنده مصطفی زهرانی.

مشخصات نشر: تهران: صفحه جدید، ۱۳۹۳.

مشخصات ظاهری: ۴۶۰ ص: جدول، نمودار.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۳۳۵۸-۶-۲: ۱۴۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: جنگ ایران و عراق، ۱۳۵۹-۱۳۶۷

موضوع: خمینی، روح الله، رهبر انقلاب و بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران، ۱۲۷۹-۱۳۶۸، -- دیدگاه درباره جهاد

موضوع: اسلام و جنگ

موضوع: جنگ

موضوع: جهاد

رده بندی کنگره: ۱۳۹۳ ج ۹/ ۱۶۰۰ DSR

رده بندی دیویی: ۹۵۵/۰۸۴۳

شماره کتابشناسی ملی: ۳۵۸۸۶۶۵

انتشارات صفحه جدید

جنگ ایران و عراق و نظریه جنگ عادلانه

نویسنده: دکتر مصطفی زهرانی

ناظر علمی: حجت الاسلام دکتر منصور میراحمدی

ویراستار: زهرا گل محمدی

صفحه آرا: زهرا حاجی علی

طراح جلد: هادی ناصر

چاپ: عقلی ■ ناظر چاپ: محمد بهروزی

چاپ اول: ۱۳۹۳ ■ شمارگان: ۱۵۰۰ نسخه

قیمت: ۱۴،۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۳۳۵۸-۶-۲

کلیه حقوق متعلق به نشر صفحه جدید است.

تلفن: ۸۸۳۴۹۹۰۹

ن و القلم و ما یسطرون

پژوهش و نشر "صفحه جدید" به جمع فعالان و نخبگان عرصه علم و فرهنگ می پیوندد. مسئولیت "قلم و آنچه می نویسد" اقتضا دارد که نویسندگی و نشر آن، با انگیزه و جهت گیری افزایش آگاهی و سطح فرهنگی اجتماع همراه شود. رشد ملی متغیر مستقل و پایه و بستر ساز پیشرفت ملت در سایر بخش ها همچون علم، فناوری، فراوانی رفاه و اعتبار ملی و جهانی است. وظیفه همگان به خصوص اصحاب قلم و اندیشه و نیز بنگاه های نشر آن است که بیش و پیش از هر امر دیگر به این مهم اهتمام داشته، در جهت تعمیق و گسترش فرهنگ ملی و اسلامی جامعه ایرانی و پیشرفت آن در جهان تلاش کنند.

صفحه جدید با این رویکرد وارد عرصه پژوهش و نشر در سطح ملی شده است و در دوران حیات فرهنگی خود سعی خواهد کرد به نشر آثاری مبادرت ورزد که به تحقق اهداف یادشده کمک کنند و از سوی دیگر، از نشر آثاری که در تعارض با این هدف ملی باشد قطعاً اجتناب خواهد کرد؛ زیرا قدرت ملی جمهوری اسلامی ایران بدون قدرت اجتماعی و قدرت سیاسی امری تصور شدنی است و بدون تعمیق و گسترش فرهنگ ملی و اجتماعی نیز ناممکن می باشد. بالندگی ملت و استمرار مشروعیت دولت در گرو آن است که آگاهی های گوناگون، فرهنگ و خودباوری ملی و نیز کار جمعی که ریشه در فرهنگ دارد، رشد یابد و پژوهش و نشر در این زمینه نقشی مهم و تأثیرگذار ایفا کند. در تاریخ معاصر ایران، عوامل مختلفی موجب قوام فرهنگ و تمدن جامعه ایرانی شده اند، اما انقلاب و دفاع مقدس نقشی ممتاز و بی بدیل در این خصوص داشته اند. انقلاب اسلامی موجب تحول جامعه و تاریخ ایران شد و دفاع مقدس این تحول را عمق بخشیده، ترکیب جدیدی از دین، مذهب و فرهنگ ملی پر ظرفیت ایرانیان پدید آورد.

هشت سال دفاع مقدس، نگین تاریخ ایران و قلب تاریخ پس از انقلاب می باشد که توانست معنای جدیدی به ایران و ایرانی و حتی معنای جدیدی به اسلام و مسلمانان ببخشد؛ اما به دلایل مختلف برای جامعه و حتی برای نخبگان کشور ناشناخته مانده است. این ناشناختگی سبب شده است که بزرگ ترین بخش توانمندی های ملی ایران و حماسه هایی که مردان، زنان، جوانان و نوجوانان ایران در حساس ترین روزها و سال ها رقم زده اند مغفول مانده، پژوهش های جدی درباره آنها انجام نشود و آن همه فداکاری مردم به خاطرات یا روایت های عده معدودی با رویکردی خشونت آمیز توأم با نفی دیگران محدود شود و نقش آحاد مردم و جنبه ملی آن

در نظر گرفته نشود. انقلاب و دفاع مقدس از آن ملت و اقشار و طبقات گوناگون است که مستقیم و غیر مستقیم بار سختی ها و محدودیت ها و مصائب جنگ را تحمل کردند تا نظام جدید بتواند بقای خود را تضمین نماید و البته در این میان، پدران و مادرانی که عزیزان خود را از جبهه ها، شهید تحویل گرفتند، "ولی نعمت" سایرین به شمار می روند، چرا که آنان در شکل گیری و تداوم تاریخ جدید ایران، نقشی منحصر به فرد داشته اند.

صفحه جدید در نشر پژوهش های نخبگان و نویسندگان کشور، اولویت خود را چاپ آثاری قرار داده است که به این پدیده بزرگ که باعث شکوه و افتخار ایرانیان و جان مایه هویت ملی جدید ایران شده، پرداخته و دارای ارزش علمی باشند. پژوهش های تبلیغی و احساسی و عاری از نگاه و روش علمی مورد توجه صفحه جدید نیست و این دسته از آثار می توانند از جانب مراکز مرتبط دیگر حمایت شوند.

مزید بر این، صفحه جدید نیم نگاهی نیز به تحولات تاریخی به خصوص تاریخ معاصر ایران شامل دوره قاجار، پهلوی اول و دوم و نیز تحولات سیاسی و اجتماعی عصر جمهوری اسلامی از سال ۱۳۵۷ به بعد دارد. بنابراین، پژوهش و نشر صفحه جدید تمرکز خود را روی پژوهش های تاریخی شامل تحولات سیاسی و اجتماعی معاصر ایران، تحولات انقلاب اسلامی در ایران و موضوعات دفاع مقدس قرار داده و نویسندگان و نخبگان کشور می توانند پژوهش های خود را در این موضوعات برای چاپ به صفحه جدید بسپارند.

صفحه جدید با احترام به سلیق و نحله های فکری گوناگون و اذعان به نقش آنها در جامعه ایران، در صدد است تا حفظ حافظه تاریخی و جامعه پذیری نسلی را قوام بخشیده و با اندیشه پیشرفت ایران به فعالیت نشر بپردازد تا رویکرد "جامعه کوتاه مدت و کلنگی" در تحلیل مسائل ایران و مهم تر از آن، در اداره ملت توسط دولت، به "جامعه انباشتی" تحول یابد و ملت برای پیشرفت از شر قهرمانان انتخابات خلاص شده، ساختارمند و مبتنی بر قانون و راهبرد و تعادل اداره شود. مطالعات تاریخی و آثار تاریخی درست می توانند به جامعه پذیری مورد اشاره و اتصال نسلی بر مبنای اندیشه و رفتار قاعده مند مدد رسانده، سبب اعتلای ملی شوند.

صفحه جدید با این راهبرد و این نگاه وارد عرصه پژوهش و نشر شده است تا در تحقق این هدف عالی و بزرگ گامی هر چند کوچک برداشته باشد؛ نام خود را صفحه جدید گذاشته است، زیرا، دفاع مقدس، نقطه عطف و سرآمد تحولات ایران و اسلام می باشد.

۱۳		مقدمه
----	-------	-------

بخش اول: از جنگ عادلانه تا جنگ توحیدی:
بررسی ویژگی‌های جنگ مشروع در اندیشه‌های غرب و اسلام

۲۰		اشاره
----	-------	-------

فصل اول: مفهوم جنگ عادلانه در گذر تاریخ

۲۵		مقدمه
----	-------	-------

۲۷		۱. سیری در اندیشه‌های اخلاق و جنگ
----	-------	-----------------------------------

۵۳		۲. مفهوم جنگ عادلانه در سنت نظری مغرب زمین
----	-------	--

فصل دوم: بازسازی نظری مفهوم جنگ عادلانه در نظم حقوقی کنونی

۷۱		مقدمه
----	-------	-------

۷۷		۱. شاخص‌های جنگ عادلانه در سنت نظری غرب
----	-------	---

۸۶		۲. بازسازی نظری
----	-------	-----------------

فصل سوم: جهاد در اسلام و نظریه جنگ عادلانه

۱۰۹		مقدمه
-----	-------	-------

۱۱۰		۱. جهاد در اندیشه‌های غرب: فهمی متفاوت از واقع
-----	-------	--

۱۱۱		۲. معنا و ماهیت جهاد: جهاد ابتدایی و دفاعی
-----	-------	--

۱۱۶		۳. جهاد در قرآن و فقه
-----	-------	-----------------------

۱۲۲		مؤلفه‌های جهاد در اسلام
-----	-------	-------------------------

۱۲۹		۴. جهاد و جنگ عادلانه: اسلام و سنت نظری غرب
-----	-------	---

■ فصل چهارم: عدالت و جنگ عادلانه در اندیشه امام خمینی^(ره)

۱۴۹	 مقدمه
۱۵۰	 ۱. عدالت در اندیشه امام
۱۷۰	 ۲. دفاع مقدس و جنگ توحیدی در اندیشه امام
۱۹۹	 جمع‌بندی بخش اول
۲۰۱	 ۱. جنگ عادلانه: توافق حداقلی در محدودیت‌های جنگ
۲۰۳	 ۲. اندیشه‌های اسلامی جنگ و عنصر محدودیت
۲۰۵	 ۳. جنگ عادلانه، جهاد و جنگ توحیدی

بخش دوم: جنگ عادلانه و جنگ ایران و عراق

۲۱۰	 اشاره
	■ فصل اول: آغاز جنگ هشت ساله ایران و عراق
۲۱۵	 مقدمه
۲۱۶	 ۱. مبتنی بر دلایل عادلانه بودن آغاز جنگ
۲۳۷	 ۲. قصد آغازکننده جنگ
۲۵۳	 ۳. جنگ آخرین راه حل ممکن باشد
۲۵۹	 ۴. تناسب میان هزینه‌ها و حاصل جنگ
۲۷۳	 ۵. احتمال پیروزی در جنگ وجود داشته باشد
۲۷۶	 ۶. مقام اعلام‌کننده آن از صلاحیت لازم برخوردار باشد
	■ فصل دوم: اعمال جنگ از آغاز تا فتح خرمشهر
۲۹۳	 مقدمه
۲۹۴	 ۱. تمایز میان اهداف
۳۰۹	 ۲. تناسب در حملات

■ فصل سوم: اعمال جنگ پس از آزادی خرمشهر

۳۲۱	 مقدمه
۳۲۲	 ۱. سیر جنگ از آغاز تا پایان عملیات بیت المقدس
۳۲۹	 ۲. اعمال جنگ از فتح خرمشهر تا پایان جنگ
۳۳۶	 ۳. تمایز میان اهداف
۳۵۳	 ۴. تناسب در حملات

■ فصل چهارم: پایان جنگ و جنگ عادلانه

۳۷۱	 مقدمه
۳۷۱	 ۱. پایان جنگ ایران و عراق
۳۷۷	 ۲. پایان جنگ و موضوع دلایل جنگ
۳۸۸	 ۳. پایان جنگ و موضوع صلح عادلانه
۳۹۹	 جمع بندی بخش دوم

بخش سوم: امام خمینی^(ره)، جنگ عادلانه و جنگ ایران و عراق

۴۰۹	 امام خمینی ^(ره) ، جنگ عادلانه و جنگ ایران و عراق
۴۴۵	 کتابنامه

مقدمه

مفهوم جنگ عادلانه^{*}، زاده تلاش بشر برای پیوند زدن میان اخلاق و جنگ است. هدف از نظریه جنگ عادلانه، پاسخ به این پرسش است که "آیا تصمیم به جنگ و راه‌های پیاده‌سازی آن عادلانه می‌باشد یا خیر؟" اما آنچه در حال حاضر و باتوجه به نظام حقوقی حاکم بر رفتار دولت‌ها می‌تواند به منزله عدالت در جنگ تعریف شود، نگاهی حداقلی به مفهوم جنگ و به منظور کاهش محدوده تعریف جنگ عادلانه است. عدالت در آغاز جنگ و پیاده‌سازی آن بر مبنای عدالت و انسانیت، عمده‌ترین شاخص‌های نظری مرتبط با این مفهوم می‌باشند. عدالت در پایان جنگ نیز به عنوان سومین شاخص باعث می‌شود تا در پایان دادن به جنگ‌ها نیز محدودیت‌هایی ایجاد شود که موجب می‌گردد دایره تعریف جنگ عادلانه به میزان بیشتری محدود شود. از این رو، کتاب حاضر طی بحثی نظری با استفاده از تمامی اندیشه‌های مطرح درباره جنگ عادلانه، از یونان باستان تا به امروز، تلاش کرده تا چارچوب‌های کلی این مفهوم را به روشنی بیان کند.

در زمینه تحول نظریه جنگ عادلانه در مسیحیت، در بررسی‌های نظری این کتاب نشان داده می‌شود که یک اصل اساسی در این سیر غلبه دارد و

* just war

آن عبارت است از اینکه نظریه مسیحیت درباره علل جنگ عادلانه بر مبنای تحولات تاریخی متغیر بوده است. در مقابل نظریه مسیحی جنگ و در واکنش به حاکمیت کلیسا، "ماکیاولی" با تفکیک کلی اخلاق از سیاست و تبدیل اخلاق به عنوان ابزار حکام، زدودن اخلاق و مذهب زدایی از بسیاری مفاهیم پایه گذاری کرد. نتیجه اندیشه اصلاح گران دینی نیز کاشتن بذر جدایی مفهوم اخلاق و توجیهات مذهبی از پدیده جنگ و در نتیجه روی آوردن متفکران بعدی به مجاز دانستن و اخلاق جنگی از زاویه حقوق طبیعی بود. در واقع، "گروسوس" نظریه جنگ عادلانه را با تمسک به حقوق طبیعی، سکولار نمود و آن را برای دوران روشنگری پذیرفتنی کرد. در سیر تحول مفهومی جنگ عادلانه نظریه پردازان دیگر از جمله "لاک" در انگلیس و فلاسفه فرانسوی بر این نکته تأکید می کردند که حقوق بشر هم ریشه در طبیعت دارد. "میخائیل والسر" جنگ عادلانه را همانند حقوق بین الملل مبتنی بر این ایده می داند که حقوق دوطرف جنگ مربوط به دولت هاست، اما با مطرح شدن سرزمین، این مفروض به چالش کشیده می شود. "کانت" هم می گوید در شرایط طبیعی، رفتار هیچ یک از دوطرف را نمی توان غیر عادلانه نامید؛ زیرا، این مستلزم آن است که پیشاپیش، حکم قاضی اعلام شده باشد. این در حالی است که در شرایط کنونی، فقط خدا می تواند مشخص کند که چه کسی و کدام طرف درست می گوید. به طور کلی، در مقابل نظر واقع گرایانی چون ماکیاولی، گروهی دیگر از متفکران که نگاهی خوش بینانه به سرشت بشری دارند، با تأکید بر نقش عقل بشری، اخلاق را کنترل کننده رفتار بشر دانسته، بر امکان گسترش آن در روابط میان دولت ها نیز پای می فشارند. این گروه از متفکران که متأثر از اندیشه های کانت در روابط بین الملل می باشند، در تلاش خود برای ایجاد مبنایی برای نظام بین الملل بر گزاره هایی تأکید دارند که بسیاری از آنها حاوی مفاهیم اخلاق بین المللی است. در دوران جدید، نگرانی اصلی افرادی همچون "برتراند راسل"، جنگ های مدرن است که توده مردم را تبدیل به یک هدف راهبردی در جنگ کرده است.

"انس کامب"، شاگرد بلا فصل "ویت گنشتاین"، هم معتقد است که ماهیت سلاح‌های مدرن و پیچیدگی جوامع معاصر، تمایز بین شهروندان عادی و سربازان را در جنگ مشکل می‌کند. "جان رالوز" هم نگران چگونگی حصول به عدالت پس از جنگ است. "توماس ناگل" میان جنگ و قتل عام تمایز قائل می‌شود. یک سؤال بسیار مهم در علت عادلانه جنگ این است که آیا دفاع از ارزش‌ها از طریق زور اخلاقاً مجاز است؟ در سنت اخلاقی غربی حفظ و بقای ارزش‌ها تنها علت عادلانه بودن به کارگیری زور است که به چهار صورت امکان‌پذیر می‌باشد؛ نخست، حفاظت از بی‌گناهان؛ دوم، بازپس‌گیری چیزی که به خطا گرفته شده است؛ سوم، تنبیه شرور؛ چهارم، دفاع در برابر واقعه غلط در حال وقوع.

در دوران جدید، مهم‌ترین مخالفت با نظریه جنگ عادلانه در حقوق بین‌الملل عمومی این است که هیچ‌یک از دوطرف نمی‌توانند جنگ را مشروع یا تحریم شده تفسیر کنند.

به هر حال، بررسی این سیر تحول مفهومی، کانون توجه نخستین فصل از بخش نخست این کتاب است. در دومین فصل بخش نظری، هدف، استفاده از مجموعه داده‌های نظری در چارچوب جنگ عادلانه به منظور شکل دادن به چارچوبی عملیاتی برای این مفهوم است. در اشاره‌ای کلی به محتوای این فصل باید گفت که با توجه به سه شاخص عادلانه بودن جنگ‌ها، بحث عدالت در جنگ در سه مقطع قابل طرح است؛ نخست، آغاز؛ دوم، اعمال و سوم پایان آن. در مقطع دوم، یعنی پیاده‌سازی جنگ، دو متغیر تناسب میان رفتارها و تفکیک میان اهداف به عنوان مشخصه جنگ عادلانه تعیین شده است. علاوه بر تفکیک، اصل تناسب در اعمال جنگ عادلانه بسیار اهمیت دارد. برای مقطع سوم، یعنی پایان جنگ، از میان رفتن دلیل و رعایت انصاف، دو متغیر تعریف شده در این پژوهش می‌باشند.

در بررسی مفهوم اسلامی جنگ، آنچه بیش و پیش از همه به چشم می‌آید، مفهوم جهاد به عنوان چارچوب کلی برای تحلیل جنگ مشروع از نگاه اسلام

است. در سومین فصل از بخش نخست، تلاش می‌شود تا با استفاده از منابع و نصوص دینی و در مرحله بعد، احکام و قوانین اسلامی که با استنباط از آنها به دست آمده، ابعاد مختلف این مفهوم روشن گردد. در این بررسی، به مفهوم جهاد اشاره می‌شود که آن را به صورت "جنگ مشروع از نگاه اسلام با هدف گسترش دین و دفاع از آن" می‌توان تعریف کرد. آنچه در این فصل خواهد آمد، نه تنها شرحی بر مفهوم جهاد که نگاهی وسیع‌تر به ابعاد مختلف آن از جمله قواعد و محتوای آن و قیاس نظری آن با قواعد جنگ عادلانه است.

مدعای کانونی که فصل سوم کتاب بر آن استوار می‌باشد، این است که جهادی که اسلام از آن نام می‌برد نه تنها با معیارهایی که در سنت نظری غرب برای توصیف جنگ عادلانه به کار می‌رود، مطابقت دارد، بلکه در بسیاری از موارد، قواعد و محدودیت‌هایی که برای شروع، اعمال و پایان جنگ تعیین گشته، بیش از آن چیزی است که برای جنگ عادلانه مقرر شده است. پس از بحث کلی درباره جنگ و اصول آن در اسلام، در چهارمین فصل با هدف یافتن مختصات جنگ مشروع در اندیشه امام، تلاش خواهد شد تا کاوشی نظری در اندیشه ایشان صورت گیرد. جنگ عادلانه و مفهوم جنگ مشروع در اندیشه امام، دومین موضوعی است که در این فصل به آن پرداخته خواهد شد. در بخش دوم کتاب با رویکردی متفاوت، تلاش می‌شود تا واقعیات جنگ ایران و عراق، با چارچوب‌های طرح‌شده در بخش نخست ارزیابی شود. هدف از این فصل، بررسی این موضوع است که "آیا این جنگ می‌تواند به عنوان نمونه‌ای از جنگ‌های عادلانه تعریف گردد؟" این بخش نیز مشتمل بر چهار فصل است که هر کدام از آنها به موضوعاتی خاص می‌پردازند. درباره چگونگی تقسیم‌بندی فصول باید به این موضوع اشاره شود که مبنای تقسیم‌بندی سه‌گانه‌ای است که در بررسی مفهوم جنگ عادلانه ارائه گردید. روش بررسی موضوع، نگاهی ترکیبی است به این ترتیب که از یک سو تلاش می‌گردد تا متغیرهای موردنظری که در بررسی مفهوم جنگ عادلانه ارائه شدند، موردبررسی قرار گیرند

و از سوی دیگر، از آنجا که این موضوع، فقط جنبه نظری نداشته و جنگ عراق علیه ایران کانون آن است، بررسی سیر تحولات جنگ نیز بخشی از آن به شمار می‌آید.

نخستین فصل از بخش دوم به موضوع آغاز جنگ می‌پردازد. در این فصل تلاش می‌شود تا شش شاخص جنگ عادلانه طرح و هرکدام از زوایای گوناگون بررسی شوند. در بررسی علت جنگ، با نگاهی چندبعدی، تلاش می‌شود تا ریشه‌های تاریخی جنگ، دلایل حقوقی عراق برای آغاز جنگ و تحلیل‌هایی که کارشناسان مسائل بین‌المللی درمورد علت آغاز جنگ مطرح کرده‌اند، بررسی شوند. دومین مؤلفه در چارچوب ساختار نظری جنگ عادلانه، قصد آغازکننده جنگ است. در فصل دوم از این بخش تمرکز بحث بر شیوه‌های اعمال جنگ در طول دو سال نخست آن است. از آنجا که مفروض این پژوهش مهاجم‌بودن عراق در این جنگ است، عمده بحث حول رفتار نیروهای مسلح عراق می‌گردد. فصل سوم پژوهش به شرح رفتار ایران و عراق در طول سال‌های پس از فتح خرمشهر تا عملیات کربلای ۵ می‌پردازد.

در بررسی اصل تفکیک در این برهه زمانی، سه سرفصل عمده انتخاب و هریک به‌طور مستقل مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. در این موضوع، نخست، جنگ شهرها، به‌عنوان یکی از موارد نقض اصل تناسب معرفی و چگونگی آغاز، گسترش و پیامدهای آن ارزیابی شده است. سرفصل دوم، حمله به تأسیسات نفتی و جنگ نفت‌کش‌هاست. سومین موضوع این فصل، چگونگی رفتار با مجروحان در صحنه نبرد و اسرا می‌باشد. پس از بررسی اصل تفکیک، در ادامه پژوهش، رفتار ایران و عراق با توجه به اصل تناسب مورد مطالعه قرار خواهد گرفت. دو سرفصل برای بررسی این موضوع تعریف شده است؛ نخست، اصل تناسب و حمله به غیرنظامیان و دیگر، به‌کارگیری سلاح‌های ممنوعه. چهارمین و آخرین فصل از بخش دوم به موضوع پایان جنگ می‌پردازد که در ابتدای آن، وضعیت جنگ در سال پایانی آن توصیف و سپس به پذیرش قطعنامه و پایان جنگ اشاره شده است.